

Αντώνης Λιάκος

Εκφωνήθηκε στην παρουσίαση του βιβλίου 27 Μαΐου 2003

Δημοσιεύεται για πρώτη φορά

Σημ. Book Review

Νίκου Θέμελη, *Η Αναλαμπή*

Το λογοτεχνικό μανιφέστο του Εκσυγχρονισμού

Πριν από μερικά χρόνια, το ισπανικό περιοδικό *Insula* έκανε μια έρευνα ανάμεσα σε συγγραφείς και κριτικούς της λογοτεχνίας με το ερώτημα «ποια είναι κατά τη γνώμη σας η κυρίαρχη τάση στο σύγχρονο ισπανικό μυθιστόρημα;» Στις απαντήσεις τους, σχεδόν όλοι τόνισαν τον κεντρικό ρόλο της ιστορίας¹. Είπαν μάλιστα πολλοί ότι η ιστορία, είτε ως χωρίς προσχήματα αναψηλάφηση μιας εποχής είτε ως μαθήματα του παρελθόντος που σκοπεύουν στο παρόν, συνεχίζει να δίνει μορφή και τροφή στο σύγχρονο μυθιστόρημα. Αυτή η στροφή στην ιστορία, για την περίπτωση της Ισπανίας είναι κατανοητή. Καθώς η χώρα βγήκε μέσα από μια σαραντάχρονη δικτατορία, η οποία χρησιμοποίησε το επιστημονικό κύρος της ιστοριογραφίας για να επιβάλλει τη δική της αντίληψη για το παρελθόν, η απόρριψη αυτού του παρελθόντος εκφράστηκε μέσα από τη λογοτεχνία.

Η ισπανική περίπτωση δεν είναι φυσικά ούτε η πρώτη, ούτε η τελευταία όπου η λογοτεχνία γράφει ή διαβάζεται ως ιστορία. Στην μεταπολεμική Ελλάδα επίσης, πολύ πριν η ιστοριογραφία καταπιαστεί με την ιστορία της κατοχής, της αντίστασης και του εμφυλίου, οι ιστορικές αυτές εμπειρίες έγιναν αντικείμενο της λογοτεχνίας. Υπάρχουν μάλιστα έργα, όπως *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα, το *Κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου κ.α, μέσα από τα οποία καταλαβαίνει κανείς πολύ καλύτερα τον Εμφύλιο σε σχέση με ιστοριογραφικά έργα που αναφέρονται στα ίδια γεγονότα.

Φυσικά ιστοριογραφία και λογοτεχνία δεν ταυτίζονται. Ταυτίζονταν κάποτε, ως τα μέσα του 19^{ου} αι, όταν η ιστοριογραφία ανήκε στη λογοτεχνία, μετά η απόσταση μεγάλωσε και απομακρύνθηκαν η μία από την άλλη, σήμερα παρατηρούμε μιαν επαναπροσέγγιση. Δεν ταυτίζονται επειδή διεκδικούν διαφορετικούς και διακριτούς ρόλους και παράγονται εντός διαφορετικών θεσμών. Αλλά αφενός η ιστορία δεν καταπάνεται πλέον με περιγραφές πολιτικών γεγονότων, αλλά με νοοτροπίες, πολιτισμικά σενάρια, ζητήματα δηλαδή στα οποία προσεγγίζει τη λογοτεχνία και ως περιεχόμενο και ως μορφή, και αφετέρου η λογοτεχνία ανταποκρίνεται πολλές φορές ταχύτερα από την ιστορία στις μεταβολές αίσθησης του παρελθόντος, και πράγμα που είναι σπουδαιότερο, συνολικότερα. Χωρίς ενδεχομένως τους θεσμικούς περιορισμούς της ιστοριογραφίας. Το σημαντικότερο όμως ζήτημα είναι ότι και στα δυο πεδία παράγεται ιστορικό μήνυμα, απόψεις και ιδέες για το παρελθόν, τρόποι αντίληψής του. Από αυτή την άποψη, στο σχηματισμό της δημόσιας αίσθησης της ιστορίας, δηλαδή στην ιστορική κουλτούρα μιας εποχής, η λογοτεχνία δεν έχει μικρότερο βάρος από την ιστοριογραφία. Ίσα-ίσα, συμβαίνει η λογοτεχνία καθώς διαδίδεται ευρύτερα και κρούει περισσότερες χορδές, να έχει μεγαλύτερη επίδραση στο βαθύτερο στρώμα όπου σχηματίζονται οι ιστορικές αντιλήψεις. Δεν αφορά δηλαδή ιστορικά γεγονότα αλλά τρόπους αίσθησης της συλλογικής εμπειρίας και ιστορίας. Βέβαια ούτε η ιστοριογραφία ούτε η λογοτεχνία είναι ενιαίες και συμπαγείς ολότητες. Ο διάλογος σήμερα είναι εντονότερος και πυκνότερος από ότι παλαιότερα, και το αναγνωστικό κοινό πράγματι διαβάζει λογοτεχνία ως ιστορία και ιστορία ως

¹ David Herzberger, *Narrating the Past. Fiction and Historiography in Post War Spain*, Durham, Duke University Press, 1995

λογοτεχνία. Αλλά το αποτέλεσμα εξαρτάται από το ποια λογοτεχνία διαλέγεται με ποια ιστοριογραφία.

Τι συμβαίνει στην Ελλάδα; Από τη λογοτεχνική παραγωγή η οποία υποβάσταζε το καθιερωμένο εθνικό αφήγημα, το εμπλούτιζε και του προσέδιδε εκείνες της συγκινησιακές και συναισθηματικές διαστάσεις που το μετέτρεπαν σε προσωπικό βίωμα, περάσαμε από τα μέσα της δεκαετίας του '90 σε μια λογοτεχνία κριτική, αναθεωρητική, στην οποία οι απόλυτες ταυτότητες γίνονταν διφορούμενες, οι καθαρές διαφοροποιήσεις αλληλο-επικαλύπτονται, όπου η αφηγηματοποίηση δεν κεντά πάνω στον καμβά που είχε υφάνει η παραδοσιακή ιστοριογραφία. Φυσικά υπάρχουν ακόμη επιβιώσεις, αλλά η καλύτερη λογοτεχνία δεν παράγεται εκεί. Η στροφή αυτή είναι σήμερα πλέον ορατή, και από τη σημερινή απόσταση μπορούμε να δούμε ότι εξέφρασε μια ευρύτερη αλλαγή στο ελληνική διανοητική ζωή. Η λογοτεχνία του τέλους του 20ου αιώνα δηλαδή συμπορεύτηκε με την κριτική ιστοριογραφία, με τις ανανεωτικές τάσεις στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, με δυο λόγια με το ευρύτερο ρεύμα του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας το οποίο εκφράστηκε και στην πολιτική. Και τα τρία μυθιστορήματα του Νίκου Θέμελη, η *Αναζήτηση*, η *Ανατροπή*, και η *Αναλαμπή* βρίσκονται μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα. Αποτελούν την επιτομή ενός νέου κοιτάγματος προς το παρελθόν και προς το παρόν της ελληνικής κοινωνίας.²

Νομίζω ότι δεν είμαι ο μόνος που θα χαρακτήριζα την *Αναλαμπή* ως το λογοτεχνικό μανιφέστο του *εκσυγχρονισμού*. Δηλαδή η θεωρία του εκσυγχρονισμού, ή ακριβέστερα, το σύνολο των προτάσεων που αφορούν τον εκσυγχρονισμό δεν εκφράζονται με τη μορφή θεωρητικού δοκιμίου αλλά μυθιστορήματος. Ένα παράλληλο, και προηγούμενο στην ελληνική ιστορία της λογοτεχνίας τόσο από την άποψη του περιεχομένου όσο και της μορφής, δηλαδή μυθιστόρημα πολιτικών ιδεών και όχι δράσης, είναι η *Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά, η οποία γράφηκε άλλωστε στα χρόνια στα οποία αναφέρεται η *Αναλαμπή* και έχει τη θέση της σ' αυτήν. Θα θεωρούσα επίσης την *Αναλαμπή* μαζί με την *Αναζήτηση* και την *Ανατροπή*, την τριλογία του Θέμελη, ως ένα είδος saga του *εκσυγχρονισμού*. Ο όρος saga αναφέρεται σε εκείνα τα μακρά έμμετρα χρονικά της Ισλανδίας, τα οποία επέζησαν στην προφορική παράδοση, και μέσα από τα οποία μεταφέρεται η γνώση της κοινωνίας μέσα από μια μυθιστορηματική ιστορία της. Μέσα από την αφήγηση αυτή μεταφέρεται η καθηκοντολογία. Λένε δηλαδή το τι έγινε για να πουν το τι πρέπει να γίνεται και πώς πρέπει να γίνει. Και στην τριλογία του Θέμελη έχει κανείς αυτή τη μακρά αναδρομή στο παρελθόν της ελληνικής κοινωνίας. Δεν έχει όμως χαρακτηριστικά γενεαλογίας και αναδρομικής δικαίωσης. Δηλαδή ό,τι έγινε καλώς καμωμένο, να συνεχίσουμε έτσι να κάνουμε. Η δεοντολογία προκύπτει από την κριτική του τι έγινε, από τις δυνατότητες και τις αδυναμίες να γίνει κάτι άλλο.

Και στα τρία έργα του, ο Θέμελης, αρχίζοντας από τον περιφερειακό ελληνισμό και φτάνοντας στο ελληνικό κράτος κυκλώνει τη σημερινή ελληνική κοινωνία, ακολουθώντας δύο μεγάλους άξονες. Τον εθνικό και τον κοινωνικό. Στον ένα δηλαδή περιλαμβάνει όλα εκείνα τα ζητήματα που σχετίζονται με τον εθνικό

² Και οι τρεις τίτλοι των μυθιστορημάτων του Θέμελη αρχίζουν με την πρόθεση ανα-. *Αναζήτηση*, *Ανατροπή* *Αναλαμπή*. Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα ιστορία της σημασιολογίας της πρόθεσης ανα η οποία έχει να κάνει με το αξιολογικό πρόσημο της λέξης Νεωτερισμός. Όσο το πρόσημο αυτό ήταν αρνητικό, όσο δηλαδή οι νεωτερισμοί θεωρούνταν επιβλαβείς, οι λέξεις με πρώτο συνθετικό το ανα (ξανά) θεωρούνταν ως ο καλοδεχούμενος συντηρητισμός. Το ξαναστήσιμο των πραγμάτων στην προηγούμενη θέση τους. Όταν όμως το πρόσημο του νεωτερισμού έγινε θετικό και του συντηρητισμού αρνητικό τότε συνέβη μια εννοιολογική αντιστροφή των λέξεων με πρώτο συνθετικό το ανα. Η λέξη ανάστασις δεν σημαίνει πλέον ξαναστήσιμο αλλά μια νέα δυναμική εκκίνηση. Το ίδιο και η λέξη ανατροπή και η λέξη αναζήτηση.

προσδιορισμό, την εθνική ταυτότητα, τη Μεγάλη Ιδέα, τις αλλαγές που επέβαλε η αρχή των εθνικοτήτων. Στον άλλο άξονα «εκείνη η περίεργη κινητικότητα που απλωνόταν τόσα χρόνια χωρίς κανείς να ενδιαφερθεί να την ονοματίσει. Αυτή η κινητικότητα δημιουργούσε νέες κοινωνίες με τις οικονομικές αλλαγές, τον εξηλεκτρισμό, την επιστήμη τις επιχειρήσεις».

Η ιδιαιτερότητα της *Αναλαμπής*, που παρουσιάζουμε σήμερα, είναι ότι η αλλαγή της οπτικής για την οποία μιλήσαμε δεν είναι μεταφορική, δεν τεκμαίρεται, δεν υποβάλλεται από μια εναλλακτική αφήγηση του παρελθόντος, όπως γίνεται στα δύο προηγούμενα βιβλία του, αλλά αποτελεί το επίκεντρο του μυθιστορήματος. Το βιβλίο περιγράφει τη διαδρομή μιας αστικής οικογένειας από την αρχή του 20^{ου} αιώνα έως τις παραμονές της δικτατορίας του Μεταξά. Τυπικά τρεις γενιές συναντιούνται και οι ήρωες αντιπροσωπεύουν τις κυριότερες τάσεις στο αστικό πεδίο του Μεσοπολέμου. Ο παλαιοπολιτικός βασιλικός έμπορος παππούς, ο αντιβενιζελικός βιομήχανος γιος, ο βενιζελικός μεγαλοϊδεάτης θείος, ο δημοτικιστής, σοσιαλιστής και στη συνέχεια κομμουνιστής άλλος θείος, ο φιλοβενιζελικός και εκσυγχρονιστής γιος. Εκείνο όμως το οποίο βρίσκεται στο επίκεντρο του βιβλίου είναι η επίπονη αλλαγή των αντιλήψεων. Δηλαδή η *Αναλαμπή* δεν αποτελεί απλώς ένα έργο που εκφράζει τις ιδεολογικές αλλαγές στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας, αλλά θέτει αυτές τις αλλαγές στο επίκεντρό του. Αν όπως είπαμε αυτές οι αλλαγές εκφράζουν τον απογαλακτισμό της λογοτεχνίας από το εθνικό αφήγημα, η *Αναλαμπή* θέτει στο επίκεντρό της αυτό τον απογαλακτισμό. Πρωταγωνιστής σ' αυτό το μυθιστόρημα είναι η μεταβολή των συνειδήσεων στην ελληνική κοινωνία. Η προβληματική αυτής της μεταβολής.

Αν η *Αναλαμπή* είναι ένα μυθιστόρημα ιδεών, τότε πέρα από την πλοκή των δρώντων προσώπων, υπάρχει μια πλοκή που αφορά τις ιδέες. Αυτή η πλοκή εξελίσσεται γύρω από δύο χρόνους και δύο κομβικά σημεία. Οι δύο χρόνοι είναι τα πριν από το '22 και τα μετά από αυτό. Τα πριν περιστρέφονται γύρω από δυο έννοιες: την έννοια Ελληνισμός και την έννοια Συνέχεια (του έθνους). Τα μετά το '22 αφορούν την αναζήτηση της ταυτότητας της αστικής τάξης. Η πρώτη χρονική περίοδος έχει πρωταγωνιστή των ιδεών το θείο, τον τύπο του Μεγαλοϊδεάτη Βενιζελικού. Η δεύτερη τον ανηψιό, που εκφράζει το αίτημα του εκσυγχρονισμού.

Το ένα κομβικό σημείο είναι ο όρος «αναλαμπή». Αναλαμπή είναι η δυνατή λάμψη μιας φθίνουσας φλόγας λίγο πριν σβήσει. Στο βιβλίο υπάρχει αυτή η ερμηνεία της λέξης. Η αναλαμπή ως μια προσπάθεια ανόρθωσης της κοινωνίας, ανακαίνισής της, που δεν βρήκε συνέχεια. Πρόκειται για την προσπάθεια που άρχισε από το 1909, που συνεχίστηκε με τις βενιζελικές μεταρρυθμίσεις και την κίνηση ιδεών που ματαιώθηκε από τον συνδυασμό φτώχειας και γραμματοσύνης που επιστράτευσε ο Διχασμός. Στη συνέχεια, μια δεύτερη ευκαιρία στα 1928-1932 που ματαιώθηκε από τους αντιβενιζελικούς και από μια αδιάφορη, για τη συνολική πορεία της κοινωνίας, και κρατικοδίαιτη αστική ελίτ. Αυτή η εκδοχή της *Αναλαμπής* επιβάλλει έναν τρόπο ανάγνωσης και μια ερμηνεία. Πρόκειται για μια ερμηνεία όμοια με τον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία διαβάσει την ιστορία του Μεσοπολέμου. Παλαιότερα τη διαβάσαμε ως διαμάχη βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού. Αποκλειστικά με πολιτικούς όρους. Σήμερα, χωρίς να έχει χαθεί αυτή η πολιτική διάσταση έχει εμπλουτισθεί με κοινωνικές διαστάσεις. Τη διαβάζουμε ως προσπάθειες μεταβολής, εκλογίκευσης και εκσυγχρονισμού της χώρας και ανιχνεύουμε τις αποτυχίες όχι απλώς στην πολιτική διαμάχη αλλά και στις ορατές πλέον κοινωνικές αδυναμίες ή αντιστάσεις, διάχυτες στο κοινωνικό σώμα.

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη έννοια της *Αναλαμπής*. Η αναλαμπή της συνείδησης ως ξαφνική επίγνωση της φενάκης. Αυτή η δεύτερη εκδοχή, πιο εσωτερικευμένη, επίσης υποδεικνύει μια ερμηνεία: « *Βίωνε μια μεγάλη αναλαμπή μες στο μυαλό, στο νου, στη σκέψη και έβλεπε την πραγματικότητα συνολικά, αντίκρυζε όλη την αλήθεια. Μία φενάκη, μία πλάνη, ένα ψέμα, ό,τι είχε πιστέψει, ό,τι είχε λατρέψει στη ζωή του, και μια ήττα, μια καταστροφή ή καρποί τους*» (434). Και επίσης «*Βίωνε πια μια αναλαμπή, που συνεκλόνηζε συνθέμελα το μυαλό και τη συνείδησή του, που φώτιζε πρώτη φορά αλλιώςτικα ολόκληρη τη ζωή του [...]* για διαδρομές που έβλεπε ότι οδηγούσαν σε αδιέξοδα και ήττες» (435). Η φενάκη που συνειδητοποιείται αφορά τη Μεγάλη Ιδέα, την ιδεολογία του Ελληνισμού και της συνέχειας. Η συνείδηση έρχεται μετά την καταστροφή που συσσωρεύει ήττα και ερείπια.

Ο συγγραφέας εδώ καταλαβαίνει ότι έχει μπει σ' ένα δύσκολο μονοπάτι. Δεν είναι απλώς η κριτική της Μεγάλης Ιδέας. Αυτή είναι γνωστή, αποδεκτή πλέον και δεν θα πρωτοτυπούσε. Γιατί πράγματι μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή κατέρρευσε η Μεγάλη Ιδέα ως πολιτικό πρόγραμμα, αλλά δεν θίχτηκαν οι βαθύτερες παραδοχές και οι θεμελιακές έννοιες πάνω στις οποίες στηρίχτηκε ο μεγαλοϊδεατισμός, με αποτέλεσμα να ξαναβγαίνει κάθε τόσο με τις λεγόμενες εθνικές κρίσεις φαλκιδεύοντας την αναζήτηση ρεαλιστικών λύσεων. Εδώ επιλέγει έναν τρόπο για να μιλήσει γι αυτές τις βαθύτερες παραδοχές οι οποίες αφορούν, ούτε λίγο ούτε πολύ, τη συγκρότηση της νεοελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Έναν τρόπο που φαινομενικά θα είχε σκοπό να μειώσει τους τρανταγμούς, αλλά αποδεικνύεται πολύ λειτουργικότερος και παραγωγικότερος.. Αυτός ο τρόπος αποτελεί και το δεύτερο κομβικό σημείο του βιβλίου. Πρόκειται για την παράλληλη συζήτηση της πορείας της Ελλάδας και της Γερμανίας. Η συντριβή της Γερμανίας το 1918 με τις τεράστιες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειές της, αντιπαραβάλλεται με την ήττα της Ελλάδας το 1922 και τις εξίσου καταστροφικές της συνέπειες. Μιλώντας παράλληλα για τις δυο ήττες μας εξηγεί τη μία με τους όρους της άλλης. Προπαντός μας μιλάει για τις αιτίες που οδήγησαν στην ήττα. Και οι αιτίες αυτές συνδέουν την Ελλάδα με τη Γερμανία. Γιατί η Γερμανία, μας λέει ο Θέμελης, συγκρότησε τον εαυτό της πάνω στο μοντέλο του Ελληνισμού. Με τη σειρά της η Ελλάδα συγκρότησε τον εαυτό της υιοθετώντας αυτό το μοντέλο Ελληνισμού που η Γερμανία είχε πλάσει για τον εαυτό της. Συγκρότησε επομένως την ταυτότητά της πάνω σε μια φιλελληνική αντίληψη για την Ελλάδα. Αυτή είναι η μεγάλη φενάκη, και η συνειδητοποίηση της είναι η αναλαμπή για την οποία μας μιλά.

Τι ακριβώς συμβαίνει; Στο μυθιστόρημα αυτό θίγεται μια από τις πιο ευαίσθητες χορδές της νεοελληνικής ταυτότητας για την οποία μόλις στη δεκαετία του '90 έγινε δυνατό και κατορθωτό να μιλήσουμε, και πάλι όχι χωρίς αντιδράσεις. Ο Νίκος Θέμελης δανείζεται τη φωνή του Γερμανού ιστορικού για να μας πει ότι στη Γερμανία κατασκεύασαν μια έννοια ελληνισμού για να παραλληλίσουν τον γερμανικό κόσμο με τον κλασσικό ελληνικό. Την ήττα όμως των ελληνικών πόλεων από τον Αλέξανδρο τη μετέτρεψαν σε μια θεωρία για την ενοποίηση του ελληνισμού, η οποία δικαιολογούσε και εξιδανίκευε το ρόλο της Πρωσίας στην ενοποίηση της Γερμανίας. Γράφοντας επομένως οι Γερμανοί ιστορικοί για τους Έλληνες και τον Αλέξανδρο χρησιμοποιούσαν την ιστορία για να μιλήσουν για τον εαυτό τους και το έθνος τους. Τα κείμενά τους είχαν τεράστια απήχηση στην Ελλάδα, η οποία άδραξε τη θεωρία του ελληνισμού για να συνθέσει την ελληνική εθνική συνείδηση πάνω σε δύο βασικά μοτίβα. Της συνέχειας με την αρχαία Ελλάδα, και του *ελληνισμού* που ενσαρκώνει αυτή τη συνέχεια στο χρόνο και στο χώρο. Αυτές οι ιδέες έδωσαν τους καρπούς της με τον ειρηνικό εξελληνισμό των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και με την διεκδίκησή τους από το ελληνικό κράτος και

την συμπερίληψή τους σ' αυτό στους βαλκανικούς πολέμους. Έδωσαν τους καρπούς της στον εξελληνισμό του ελληνικού κράτους, όπως και στη Γερμανία με την επίτευξη της γερμανικής ενότητας. Πέτυχε δηλαδή ως πολιτικό εγχείρημα παρά το γεγονός ότι αποτελούσε μια ιστορική φενάκη. Στο βαθμό όμως που αποτέλεσε μια ιδέα που σκέπασε όλες τις άλλες και μέθυσε την κοινωνία ώστε να μην αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα, οδήγησε και στη Γερμανία και στην Ελλάδα σε καταστροφή και ερείπια. Η διπλή συνείδηση αυτής της φενάκης, ως ιστορικής και εθνικής φενάκης, συνιστά την Αναλαμπή της συνείδησης.

Την ανάλυση αυτή όπως είπαμε, την κάνει ένας Γερμανός ιστορικός, σε ένα συνέδριο για τον ελληνισμό και την ιστοριογραφία που γίνεται στη Γερμανία τα χρόνια μετά την κατάρρευση του Ράιχ και λίγο πριν την Μικρασιατική καταστροφή. Σε εποχή δηλαδή κομβική και για τις δύο χώρες. Διαβάζοντας αυτή την κριτική καταλαβαίνουμε ότι βασίζεται στην ιστορία της ιστοριογραφίας και στις ανανεωμένες σπουδές για τα έθνη και την εθνική ιδεολογία που έγιναν στη δεκαετία του 1980 και 90. Θα μπορούσε κανείς να θυμίσει εδώ το έργο μιας πλειάδας θεωρητικών της ιστορίας και των πολιτικών επιστημών που ανέλυσαν τον τρόπο κατασκευής του έθνους και της εθνικής ιδεολογίας: Αντερσον, για τα έθνη ως φαντασιακές κοινότητες· Χόμπσμπαουμ για την επινόηση της παράδοσης· Γκέλνερ για τον εξαστισμό και τη δημιουργία των εθνών κλπ. Θα μπορούσε να θυμίσει κανείς τον Κ.Θ.Δημαρά, και το έργο του για τον Παπαρρηγόπουλο, τις οφειλές του εθνικού μας ιστορικού στους Γάλλους και τους Γερμανούς ιστορικούς. Τα εξαιρετικά έργα ιστορικής κριτικής της πρόωρα χαμένης Ελλης Σκοπετέα, για το πρότυπο Βασίλειο και τη Μεγάλη Ιδέα. Ο Νίκος Θέμελης αποδεικνύεται στο βιβλίο αυτό ένας καλός γνώστης της σύγχρονης κριτικής ιστοριογραφίας. Βεβαίως, καθώς τοποθετεί αυτή την κριτική στον Μεσοπόλεμο, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι πρόκειται για αναχρονισμό³. Ούτε στη Γερμανία δεν είχε γίνει ακόμη αυτή η κριτική, ούτε τους όρους που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας χρησιμοποιούσαν τότε στην αρχή του Μεσοπολέμου. Ο συγγραφέας όμως δεν επιλέγει ο ίδιος το ρόλο του ιστορικού που αναλύει σε πρώτο πρόσωπο τα δεδομένα και αποφαινεται. Η κριτική τοποθετείται μέσα στην πλοκή με τη φωνή ενός γερμανού ιστορικού. Το τέχνασμα αυτό δεν αφαιρεί εγκυρότητα από το εγχείρημα. Για δύο λόγους.

Ο πρώτος έχει να κάνει με τις σχέσεις της ιστορίας και της λογοτεχνίας που είχαμε θίξει εξ αρχής. Αν η ιστοριογραφία χρησιμοποιεί τις πηγές και τις αποδείξεις, η λογοτεχνία χρησιμοποιεί την πλοκή, ιδιαίτερα την πλοκή των ιδεών και των συναισθημάτων. Στο βαθμό που η πλοκή είναι αληθοφανής και η κρίση ισοζυγισμένη, τότε παράγεται εκείνο το ιστορικό μήνυμα το οποίο διαδίδεται προικισμένο με πειστικότητα. Δεύτερο, ο αναχρονισμός της κριτικής θα είχε νόημα αν ο συγγραφέας επέλεγε να μας μιλήσει για το παρελθόν για χάρη του παρελθόντος. Η προθετικότητα όμως του βιβλίου, καθώς και του συνολικού έργου του Νίκου Θέμελη αφορά το παρόν. Σκοπός του δεν είναι η αποδόμηση του παρελθόντος. Αν επιλέγει αυτό τον τρόπο είναι γιατί μέσω αυτής μπορεί να απελευθερώσει ερωτηματικά. Να προκαλέσει δηλαδή αναλαμπές συνείδησης.

Εκείνο που απασχολεί το συγγραφέα δεν είναι απλώς ο αποφεναικισμός της ελληνικής κοινωνίας αλλά η ιδέα η οποία θα μπορούσε να εννοηματοώσει το πράττειν της.

Με τα λόγια τα δικά του:

³ Είναι αλήθεια βέβαια ότι τότε είχε γραφεί ένα βιβλίο στη Γερμανία για την *Τυρανία της Ελλάδας πάνω στη Γερμανία*, το οποίο αναφερόταν ακριβώς στην ανιστορική χρήση της ελληνικής αρχαιότητας από τους Γερμανούς.

«Πώς θα ήταν ο κόσμος αν μπορούσε να διαβλέψει από τα πριν τις διαψεύσεις του;»

Υ.Γ.-2011 : Το κείμενο αυτό δημοσιεύεται όπως εκφωνήθηκε το 2003, χωρίς καμιά εκ των υστέρων παρέμβαση. Εκτός των άλλων, για δύο λόγους. Ο θάνατος του Νίκου Θέμελη, ανακεφαλαιώνοντας τη ζωή, το έργο και την παρουσία του στο δημόσιο χώρο, στην πολιτική και στα γράμματα, τον αναδεικνύει σε μια από τις κορυφαίες φυσιογνωμίες της περιόδου που γεφύρωσαν το πέρασμα από τον ένα αιώνα στον άλλο. Στην πολιτική ο Θέμελης δεν ήταν απλώς ο σύμβουλος του πρωθυπουργού, αλλά ένας συνεργάτης και συνδιαμορφωτής πολιτικής. Η παρουσία του είχε το βάρος, αυτού που θα λέγαμε ότι υπήρξε η ουμανιστική παράδοση του συμβούλου της εξουσίας, από τον Τομας Μορ έως τον Μακιαβέλι. Το λογοτεχνικό του έργο, δεν ήταν κάτι άσχετο με την πολιτική του παρουσία. Έχει παίξει ένα σύνθετο ρόλο σε σχέση με το πολιτικό εγχείρημα, συνέχεται με αυτό, το προεκτείνει σε ιδέες και του αποδίδει ιστορική οπτική, ενώ ταυτόχρονα είναι και κριτικό απέναντί του. Όταν το ιστορικό ενδιαφέρον θα στραφεί στην περίοδο αυτή, θα αποτελέσει μια βασική πηγή, για την ιδέα που είχε ο «εκσυγχρονισμός» για τον εαυτό του, τουλάχιστον σε επίπεδο ηγεσίας. Αλλά το συγγραφικό έργο του Θέμελη δεν αποτελεί απλώς ένα ισοδύναμο του εκσυγχρονισμού στις ιδέες, στην ιστορική αίσθηση, στη διατύπωση αξιών και κρίσεων. Αποτελεί μια κριτική του εγχειρήματος στην πράξη, και ταυτόχρονα δίνει μια διάσταση της ιστορικής περιόδου του εκσυγχρονισμού, των ιδεών και των αξιών που την εννοημάτωσαν, *διαφορετική από εκείνη που επικρατεί σήμερα*. Αυτό το σημείο θέλω εμφατικά να το τονίσω, όχι μόνο για να εξηγήσω γιατί το κείμενο αυτό παρουσιάζεται όπως είχε γραφεί πριν από επτά χρόνια, στα οποία πάρα πολλά έχουν αλλάξει στην Ελλάδα. Εκείνο που θέλω να πω είναι ότι η ιδέα που επικρατεί σήμερα για το εγχείρημα και την εποχή, απέχει από το σκεπτικό που διαμόρφωσε τις επιλογές εκείνης της εποχής. Απέχει πολύ. Με όρους λογοτεχνικούς και μεταφορικούς θα λέγαμε ότι την «προδίδει». Συμβαίνει αυτό σε κάθε «επόμενη» εποχή. *Η απώλεια νοήματος της προηγούμενης εποχής – μέσω καταδίκης ή περιφρόνησης, αγνόησης ή αποσιώπησης, ή ακόμη και μέσω εξιδανίκευσης- είναι ο όρος της συγκρότησης της καινούργιας εποχής*. Κάθε καινούργιας. Τόσο λουπόν η αριστερή κριτική στον εκσυγχρονισμό, που τα ισοπεδώνει και τα τσουβαλιάζει όλα, τα πριν, τα τότε και τα μετέπειτα, όσο και η επικρατούσα πολιτική κατάσταση που μιλάει στο όνομα του εκσυγχρονισμού, παραδομένη άνευ επιφυλάξεων και άνευ όρων σε μια άκρως συντηρητική πολιτική διευθέτηση της κοινωνίας σε ώρα και στο όνομα της οικονομικής κρίσης, απέχουν πολύ από τις προθέσεις, τις αξίες, το εγχείρημα και την περίοδο του εκσυγχρονισμού. Παρακολουθώντας τον κόσμο που συμμετείχε στην κηδεία του Νίκου Θέμελη, είχα την αίσθηση ότι όλοι όσοι έπαιζαν ρόλο σε μια εποχή συνήλθαν για να αποχαιρετίσουν το κοινό, όπως οι ηθοποιοί ανεβαίνουν στη σκηνή στο τέλος μιας παράστασης. Μερικοί βέβαια θα συνεχίσουν να παίζουν ρόλους και στο έργο που έχει ανεβεί τώρα. Αλλά η κηδεία του Θέμελη ήταν ένα ρέκφιερ για μια εποχή, το ρέκφιερ του εκσυγχρονισμού. Μια πραγματική και συμβολική εξόδιος ακολουθία. Γι αυτό ίσως, έχει αξία να επισκεπτόμαστε τα έργα και τα λόγια που εκφράζουν μια εποχή, συνεκτιμώντας κατά το δυνατό, το διανοητικό βάρος των όρων εκείνης της εποχής. Για να τιμούμε τη μνήμη των ανθρώπων, πρέπει να προσπαθούμε να τους θυμόμαστε με τους δικούς τους όρους.